

**Hicri Beşinci Asır Mu‘tezile ve Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe
İcmâ Teorisi**

**The Theory of Implementation in Mu‘tezile and Hanafi Fiqh
Method Literature in Fifth Century of Hijri**

Yusuf Erdem GEZGİN

Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üni.
İslami İlimler Fak., İslam Hukuku Anabilim Dalı
PhD., Karamanoglu Mehmetbey Uni.
Divinity Faculty, Department of Islamic Law
Karaman/Turkey
yegezgin@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-0221-8965

DOI: [10.5281/zenodo.4605261](https://doi.org/10.5281/zenodo.4605261)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Mart / March 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March 2021

Atıf / Citation: GEZGİN, Y.E. (2021). Hicri Beşinci Asır Mu‘tezile ve Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe İcmâ Teorisi. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (Mart 2021): 231-262.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Bu çalışma, hicri beşinci asırda Mu'tezilî ve Hanefî fıkıh usulü eserlerinde detaylı olarak açıklanan icmâ teorisini mukayeseli olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* eserinin eş-Şer'iyât bölümü ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed* adlı eserleri incelenmiştir. Dönemin Hanefî usûl eserlerinden Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmu'l-edille'si*, Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl'ü* ile Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Usûl'ü* icmâ konusu özelinde mukayese edilmiştir. Hicri beşinci asra ait bu eserlerin müelliflerinin mensup oldukları mezheplerin usûl anlayışlarının icmâ teorisine yansımaları bu çalışmada değerlendirilmiştir. Araştırmanın hicri beşinci asır Mu'tezilî ve Hanefî usûl eserleriyle sınırlandırılması, her iki ekolün birbirlerini etkilemiş olmaları ihtimali nedeniyledir. Bu eserlerdeki görüşler çalışmamızda hem mezhep içi hem de karşılıklı olarak beyan edilmiştir. Bir diğer husus, her iki mezhebin hicri beşinci asırda belirttikleri kanaatlerin hem kendilerinden önceki dönemlerden taşıdıkları izlere hem de kendilerinden sonra telif edilen usûl eserlerindeki istikrar bulmuş görüşlere yansımalarına/etkilerine yer yer işaret edilmiş olmasıdır. Neticede ilgili dönemin icmâ anlayışı ve onun alt başlıklarındaki mezheplerin ittifak ve ihtilafları araştırmacılara sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Delil, Mu'tezile, Hanefî, İcmâ

Abstract

This article aims to analyze comparatively the theory of ijma, which is explained in detail in the works of Mu'tezilî and Hanafi fiqh in the fifth century Hijri. For this purpose, the al-Şer'iyât section of al-Muğnî fi ebvâbi't-tawhîd ve'l-adl by Kâdî Abdülcebbar (d. 415/1025) from Mu'tazile and Ebu'l-Hüseyn el-Basrî's (d. 436/1044) works el-Mu'temed were examined. One of the Hanafî methodology books of the period, Debûsî's (d. 430/1039) book 'Takvîmu'l-edille' and Pezdevî's book (ö. 482/1089) 'Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl' and Serahsî's book (ö. 483/1090 [?]) 'el-Usûl' was compared in the subject of ijma. The reflections of the methodological understanding of the sects to which the authors of these works, which belong to the fifth century of Hijri, belong to the theory of ijma are evaluated in this study. The limitation of

the study to the fifth century Mu'tezilî and Hanafi methodological works is due to the possibility that both schools influenced each other. In our analysis, the opinions expressed in these works have been expressed both within the sect and mutually. Another point is that in the fifth century of the Hijri, the opinions expressed by both sects are reflected both in the traces they carried from the periods before them and in the reflections / impacts on the ideas that have found stability in the procedural works written after them. As a result, the researchers were presented with an understanding of the Ijma of the relevant time and the alliances and disputes of the sects under its subheadings.

Keywords: Fiqh Usûl, Evidence, Mu'tezile, Hanafi, Ijmâ

Giriş

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanılmazlığının ve sözünün hüccet oluşunun devam ettirilmesi ile O'nun (s.a.v.) ümmetin şahsında yaşatılması olarak nitelenmesi son derece isabetli olan icmâ (Apaydın, 2016, s. 58), şer'î deliller içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının akabinde ortaya çıkan dini otorite boşluğu sahabiler tarafından şura ile doldurulmaya çalışılmış, sahabe döneminden sonra ise tabiîn bu boşluğu sahabenin ittifakları ve ihtilaflarına konu olan görüşleriyle doldurmuşlardır. Aynı şekilde mezheplerin teşekkül sürecinde sahabenin görüşlerine büyük önem atfedilmiştir. Bu kapsamda istikrar bulmuş fıkıh usûlü eserlerinde icmâ, kitâb ve sünnet delillerinin hemen akabinde üçüncü sırada değerlendirilmiştir. Mezheplerin teşekkül sürecinde genel manada icmân şer'î bir delil olduğu kabul edilmiş olsa da onun tanım, kapsam ve mahiyetiyle ilgili oldukça ciddi tartışmalar yapılmıştır. Literatürde ilk olarak Mu'tezilî alim Nazzâm (ö. 231/845) tarafından icmân şer'î bir delil olamayacağı ifade edilmiştir. Şîi fakihler ise icmân sadece masum ehl-i beyt imamların ittifakıyla gerçekleşeceği görüşünü benimsemişlerdir. Ümmetin ittifakının şer'î bir delil olarak kabul edilmesini Müslümanların ismet ve onuru ile ilişkilendiren ehl-i sünnet alimleri ve sonraki dönem Mu'tezilî fakihleri tarafından hem Nazzâm'ın hem de Şîilerin iddiaları reddedilmiş ve karşı argümanlarla icmân kapsam ve çerçevesi belirlenmiştir. İşte böyle bir süreçten geçen icmâ olgusunun gelişim sürecinde hicri beşinci asır önemli bir zaman dilimidir. Zira hicri ikinci asırdan beşinci asra kadar geçen süreç içerisinde icmân reddi, kabulü ve icmâa temkinle yakla-

şılması gerektiği gibi hususlarda oldukça çeşitli yaklaşımların mevcut olduğu görülmektedir. Her ne kadar hicri dördüncü asır itibariyle icmân şer'î bir delil olduğu artık kabul edilmiş olsa da tabii olarak her ekol kendi ön kabulleri ile icmâ konumlandırmaya çalışmışlardır. Hicri beşinci asırda ise artık önceki dönemlerde ortaya çıkan farklı görüşler yerini istikrar bulmuş görüşlere bırakmaya başlamıştır. İşte bu çalışma Mu'tezile ve Hanefî usûlcülerin önemli eserler telif ettiği ve onların icmâ ile ilgili görüşlerinin istikrar bulmaya başladığı hicri beşinci asrın icmâ anlayışını mukayeseli olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. 'İcmâ ile ilgili görüşlerin istikrar bulmaya başladığı' ifadesi biraz daha detaylandırılacak olursa şu hususlar zikredilmelidir:

Hicri beşinci asırda Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) ve öğrencisi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) mensubu oldukları ekolün usûl anlayışına ciddi katkı sundukları bilinmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın fıkıh usûlü konusunda yazdığı eserler arasında; *el-Umed*'le birlikte *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*'in eş-Şer'îyyât (17. cildin tamamı) diye isimlendirilen ve fıkıh usûlü konularının müstakil olarak değerlendirildiği bölüm bulunmaktadır. Bunlar Kâdî'nin (Mu'tezile'nin) usûl anlayışını yansıtan kıymetli iki çalışma olarak literatürde yerini almaktadır. Her ne kadar *el-Umed* adlı çalışma günümüze ulaşmasa da Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye nispet edilen *Şerhu'l-Umed* adıyla basılan bir şerh olduğu ifade edilmektedir. Basrî'ye ait olduğu iddiasıyla neşredilen bu eserin esasında ona ait olmadığı belirtilmektedir. Günümüzde *Şerhu'l-Umed* adıyla neşredilen bu nüshanın Zeydî usûlcü Nâtık bi'l-hakk'a (ö. 424/1033) ait olan *el-Müczî* adlı eser olduğu yönündeki iddiaların daha kuvvetli olduğu düşünülmektedir. (Detaylı değerlendirme için bk. Temel, 2016, ss. 73-74, Ayrıca bk. 2019, ss. 373-374) Ayrıca ona *en-Nihâye fi usûli'l-fıkh* adlı bir eser daha nispet edilse de eserin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Bir diğer Mu'tezilî alim Basrî'nin icmâ anlayışı ise *el-Mu'temed* adlı eserinden elde edilmektedir. Hicri beşinci asırda Mu'tezile usûlüne dair bilgiler bu iki eserden istifadeyle çalışmaya aktarılmıştır. Kelamcı kimliğiyle meşhur olan Kâdî'nin fıkıh usûlüyle ilgili çalışmalar yapması, kendinden sonraki usûlcülerin dikkatini çekmiştir. Hocasını usûl yazımı konusunda da takip eden Basrî'nin gayretleri de takdirle karşılanmıştır.

Hanefî fıkıh usûl literatürü bağlamında hicri beşinci asır incelendiğinde ilgili dönemde oldukça kıymetli eserlerin telif edildiği görülmektedir. Bu mada Hanefî usûl yazımının dört safhasından bahseden Mürteza Bedir, mecele öncesini dikkate alarak bu dönemleri; Bağdat, Maveraünnehir, Memlûk ve Osmanlı safhaları şeklinde gruplandırır. Bu gruplandırmalar içerisinde Bedir'in 'Buhara Hukuk Okulu' olarak isimlendirdiği yaklaşık dört asra (M. X-XIII) şamil Mâverâünnehir safhasının en önemli aşamasının ise hicri beşinci asır olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde Mâverâünnehir Hanefileri müesses furû eserlerinden yoğun bir şekilde usûl kuralları tahrir etmişler ve bunları sistematik olarak eserlerine yansıtılmışlardır. (Bedir, 2014, s. 18, 104; Ayrıca bk. Kaya, 2001, ss. 270-277) Hem kendi dönemleri hem de sonraki dönemler için oldukça önem atfedilen ve bu çalışma kapsamında değerlendirilecek olan eserler; Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmu'l-edille*'si Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*'ü ile Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Usûl*'üdür. Görüldüğü üzere Mu'tezilî ve Hanefî usûl literatürünün en kıymetli çalışmaları bu döneme aittir.

Hicri beşinci asra ait bu eserler ve eserleri telif eden müelliflerin mensup oldukları mezheplerin usûl anlayışlarının icmâ teorisine yansımaları bu çalışma ile açıklanmaya çalışılacaktır. Araştırmanın hicri beşinci asır Mu'tezilî ve Hanefî usûl eserleriyle sınırlandırılması, her iki ekolün birbirlerini etkilemiş olmaları ihtimali nedeniyledir. Basra Mu'tezilesi ile Mâverâünnehir Hanefileri olarak karşımıza çıkan bu dönem eserlerindeki icmâ anlayışı karşılıklı (Mu'tezilî-Hanefî) mukayese edileceği gibi bunun yanı sıra mezheplerin görüşleri kendi iç sistematiikleri (Mu'tezile-Mu'tezile; Hanefî-Hanefî) içerisinde de karşılaştırılacaktır. Ayrıca bu dönemde her iki mezhep literatüründe belirtilen kanaatlerin, kendilerinden önceye dair taşıdıkları izler ve istikrar bulmuş görüşlerin yer aldığı usûl eserlerindeki etkilerine de yer yer işaret edilecektir. İlgili dönemin Mu'tezilî ve Hanefî kelam anlayışının icmâ teorisine yansımalarına kısmen işaretler içeren bu çalışmanın konuyla ilgili kelâmî görüşlerin tamamını ihtiva etme iddiası söz konusu değildir. Zira makale düzeyindeki bir araştırmanın hacmi düşünüldüğünde bu durumun mümkün olmadığı belirtilmelidir.

1. Literatür Değerlendirmesi

Çalışmada mukayese edilecek olan hicri beşinci asra ait Mu'tezilî ve Hanefî usûl eserleri giriş kısmında ifade edilmişti. Literatür değerlendirmesi adıyla müstakil olarak ele alınan bu başlıkta ise modern dönem çalışmalarına yer verilecektir. Böylelikle mevcut araştırmalar arasında çalışmamızın konumu belirtilmiş olacaktır. Takdir edilmelidir ki modern dönemde icmâ konusunu ele alan tüm çalışmaların değerlendirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu aşamada hicri beşinci asırda kaleme alınan eserlerdeki icmâ anlayışını müstakil olarak değerlendiren çalışmalarla yetinilecektir..

a. Kâdî Abdülcebbar'ın icmâ anlayışını Gazzâlî (ö. 505/1111) ile mukayese eden *Kâdî Abdülcebbar'ın Şer'iyyat'ında ve Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sında İcmâ' Anlayışlarının Karşılaştırılması* isimli makalesinde Ali Duman ve Şükrü Ayran, Kâdî'nin icmâ görüşlerini sadece *el-Muğnâ* adlı eser çerçevesinde incelemektedirler. Bu manada ilgili araştırmanın sınırları ve bağlamı oldukça farklıdır. Onlar bu mukayese ile Şâfiî fakih Gazzâlî ve Mu'tezilî Kâdî'nin icmâ görüşlerini açıklamaktadırlar.¹ Ayrıca Mu'tezilî fıkıh usulüyle ilgili telif edilen eserler hariç tutulursa, bu çalışma dışında Kâdî'nin icmâ anlayışını müstakil olarak değerlendiren bir çalışmanın varlığı bilinmemektedir. Bu kapsamda Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin icmâ anlayışını müstakil olarak değerlendiren bir çalışmanın tespit edilemediğinin belirtilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla araştırmamız Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin icmâ görüşlerini değerlendirmek suretiyle mevcut boşluğu doldurmayı hedefler.

b. Aydın Taş'ın kaleme aldığı *Serahsî'nin İcmâ Anlayışı* (2016) eseri ile *Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî El-Pezdevî'nin İcmâ Anlayışı* (2017) başlıklı sempozyum bildirisi oldukça kapsamlı iki çalışmadır. Taş, bu çalışmalarında Serahsî ve Pezdevî'yi merkeze alarak Şâfiî, Cessâs ve Debûsî'nin icmâ görüşleriyle ilgili de değerlendirmeler yapmıştır. Dolayısıyla Taş'ın iki eserini dönemsel bir değerlendirmeden öte mezhep içi aşamaların incelendiği çalışmalar olarak nitelemek isabetlidir. Ayrıca o yer yer Mu'tezilî görüşlere de atıf yapmaktadır.

¹ Halbuki Kâdî Abdülcebbar'ın ameli olarak Şâfiî fıkıh ekolüne nispet edildiği bilinmektedir. (Bk. Yurdagür, 2001)

c. Pezdevî ve Semerkandî'nin (ö. 539/1144) icmâ anlayışlarının Hanefî doktrin içerisindeki etkilerinin değerlendirildiği yüksek lisans tezi, literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Tuğba Gül'ün *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefî Fıkıh Usûlünde İcmâ* (2018) adlı bu çalışmada eleştirel bir bakış ve icmân fonksiyonlarına vurgu yapan bir işleyiş söz konusudur.

d. Dönemsel olarak icmâ konusunu değerlendiren Ahmet Temel, *Fıkıh Usulünün Bağımsız Te'lif Asrında İcmâ Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ Delilinin Gelişimi* (2020) isimli makalesiyle, çalışmamızın öncüsü olarak ifade edilebilir. Zira Temel, bu çalışmasıyla hicri beşinci asra kadar icmâ teorisiyle ilgili tartışmaları ve icmân gelişim süreçlerini değerlendirmiştir. Bu kapsamda çalışmamızın ilgili araştırmadan esinlenerek hazırlandığı belirtilmelidir.

Görüldüğü üzere icmâ dönemi ve şahıs eksenli olarak değerlendirilen bu çalışmalar içerisinde Mu'tezilî ve Hanefî usûl eserlerindeki icmâ teorisinin mukayese edildiği bir araştırma henüz yapılmamıştır. Neticede usûl yazımının tarihsel süreci içerisinde oldukça önemli bir zaman dilimi olan hicri beşinci asırda farklı iki ekole mensup alimlerin icmâ konusundaki kanaatleri, bu çalışmada incelenecektir.

2. İcmân Tanımı

Hicri beşinci asır dikkate alındığında yerleşik ve sistematik usûl yazımının yeni icra edildiği bir dönem olması hasebiyle icmâ deliliyle ilgili tanımların henüz yapıldığının ifade edilmesi isabetlidir. Tabiatıyla hicri ikinci ve üçüncü asırda yoğun bir şekilde tartışılan icmâ teorisinin farklı tanımları yapılmış fakat bu tanımların mütekamil usûl eserlerindeki tanımlardan farklı olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda mütekamil fıkıh eserlerindeki icmâ tanımlarının hicri beşinci asırda açıklanan tanımlarla tekâmül ettiği söylenebilir. (Hicri ikinci ve üçüncü asır icmâ tartışmaları ve bu dönemde yapılan tanımların detayları için bk. Temel, 2020) Bu kapsamda istikrar bulmuş olan icmâ tanımından sonra hicri beşinci asır Mu'tezilî ve Hanefî usûl literatüründeki tanımların aktarılması, icmâ tarifleri konusundaki genel şemayı görmeye vesile olacaktır. Buna göre icmâ, "bütün müslüman alimlerin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra şer'î bir meselenin hükmü üzerinde ittifak etmiş olmalarıdır" diye tarif edilir. (Dönmez, 2018, s. 213)

Mu'tezilî usûl düşüncesinin hicri beşinci asırdaki temsilcilerinden Kâdî Abdülcebâr'ın icmâ tanımı şöyledir: "Kendilerine nispet edilen ortak görüş beyanı olan bir konu hususunda, bazılarının diğer bazılarına katılmalarıdır". (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/139; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1990, 1/51)² Kâdî'nin öğrencisi Basrî icmâi "herhangi bir konuda cemaatin/toplumun o konuyu yapma yahut terk etme hususunda ittifak etmeleridir" ifadeleriyle tanımlar. (Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1983, 2/3)³ Her iki tanımın ortak yönleri olmakla birlikte yerleşik icmâ tanımından daha kapsamlı bir manayı ihtiva ettikleri görülmektedir. Onların bu tanımlarının icmân konusuyla ilgili görüşlerine yansıdığı ilerde beyan edilecektir.

Hicri beşinci asır Hanefî usûl literatüründe Debûsî dışında icmâi tanımlayan yoktur. (Pevdevî ve Serahsî icmâi konusuna onun delil oluşu ve hücciyeti ile ilgili delillerle başlamaktadır. Bk. Pezdevî, t.y., s. 239; Serahsî, t.y., 1/295) Debûsî ise icmâi, "aynı asırda yaşayan ehl-i adalet ve ictihad olan alimlerin bir hüküm konusunda görüş birliğinde olmalarıdır" şeklinde tanımlamaktadır. (Debûsî, 2001, s. 28)⁴ Pezdevî ve Serahsî'nin icmân hücciyeti ile ilgili tartışmalara yoğunlaşmaları ve Debûsî'nin tanımını isabetli bulmuş olmaları onların yeni bir tanım yapma arayışına girmemelerinin temel gerekçesi olarak zikredilebilir. (Benzer kanaatler için bk. Taş, 2017, s. 382)

İlgili asırda yapılan icmâ ile ilgili ilk tanımın Kâdî Abdülcebâr'a ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. (Hicri V. Asırda Hanefî ve Mu'tezilî alimler dışında ilk icmâ tanımı yapanların Malikî fakihlerden Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Eş'arî alimlerden İbn Fûrek (ö. 406/1015) olduğu belirtilir. Bk. Taş, 2017, s. 383) Kâdî'nin bu tanımının icmân ıstılahi tanımından öte daha çok luğavi manayla özdeş bir tanımlamadan ibaret olduğu söylenebilir. Nitekim o bu tanımı ifade ettikten hemen sonra akli istidlal metotlarıyla icmân delil oluşunu, icmâ kelimesinin sözlük manasıyla örtüşen açıklamalarla beyan etmiştir. Yahut tanımın bu şekilde olması ona göre icmân kapsamının oldukça geniş olmasıyla açıklanabilir. İcmân konusuyla ilgili Kâdî'nin görüşleri dikkate

² Basrî'de metin şöyledir: حصول مشاركة البعض لبعض فيما نسب إلى انه إجماعه

³ Konu orijinal metinde şu şekilde ifade edilir:

الإجماع هو اتفاق من جماعة على أمر من الأمور إما فعل أو ترك

⁴ Debûsî'nin tarifi şudur:

حد الإجماع الذي هو حجة؛ إجماع علماء العصر من أهل العدالة والاجتهاد على حكم

alınınca bu ihtimalin daha güçlü olduğu söylenebilir. Durumun bu şekilde geliştiğinin bir diğer gerekçesi olarak Kâdî'nin öğrencisi olan Basrî'nin yeni bir tanım yapma ihtiyacı hissetmemiş olması belirtilebilir.

Mu'tezile fıkıh usulü eserlerinde icmân tanımıyla ilgili durum, aynı asırda telif edilen Hanefî usûl eserlerinden farklı gelişmiştir. Zira Kâdî'nin tanımı, dönemin ilk Hanefî usûl eseri Debûsî'nin *Takvîmu'l-edille* adlı eserinde yaptığı icmâ tanımına göre daha kuşatıcıdır. Basrî ile Debûsî'nin tanımları mukayese edildiğinde her iki tanımın da birbirinden farklı unsurları ihtiva ettiği görülmektedir. Basrî, 'fiil ve terk' ifadelerini hususi olarak zikrederek icmâ tanımının sarih icmâ gibi sükûti icmâ da kapsamasını amaçlamıştır. Debûsî ise icmâa ehil olanlar ekseninde bir tanım yapmış ve icmân adalet ve ictihad ehli Müslümanlardan sadır olması gerektiğini özellikle belirtmiştir. Neticede aynı dönemde telif edilen eserlerde henüz yerleşik bir icmâ tanımının olmadığı söylenebilir.

3. İcmân Delil Oluşu

Fukaha'nın cumhuru icmân delil oluşunu kabul etmektedirler. Bu konuda hicri beşinci asır Hanefî mezhebine dair usûl literatüründe ittifak olduğu gibi Nazzâm dışında Mu'tezilî usûlcüler de ittifakla icmâ delil kabul etmektedirler. (Debûsî, 2001, ss. 23-24; Pezdevî, t.y., ss. 239-242; Serahsî, t.y., 1/294-300) Mensup oldukları Mu'tezilî geleneği yüksek seviyede temsil eden Kâdî Abdülcebbar ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî icmân hücciyetini kabul edenler arasındadır. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/141; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/10) Çalışma kapsamında değerlendirilen eserlerde onun hücciyeti; Nisa 4/115, Bakara 2/143, Âli İmrân 3/110 ayetleri ile teyit edilmiştir. Sünnet delili kapsamında ise "Ümmetim dalalet üzerinde birleşmez" (Ahmed b. Hanbel, 1421, 45/200 [No. 27225]) hadisi ile "Müslümanların güzel gördüğü, Allah (c.c.) katında da güzeldir" (Ahmed b. Hanbel, 1421, 6/84 [No. 3600]) hadisi ifade edilmiştir.

Nakli delillerle icmân delil olduğu beyan edildiği gibi akli olarak da icmân delil olduğu belirtilmiştir. Mu'tezilî anlayışın akılçılık yönünün ön planda tutulduğu dikkate alınınca onların icmâ akli delillerle ispat etme çabası son derece kıymetlidir. Kâdî Abdülcebbar, icmân delil oluşu konusunda akli olarak şunları ifade etmektedir: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinin ta-

rihte varlığı bilinen bir kişi olması, Mekke şehrinde yaşadığı ve Kur'ân-ı Kerîm'in Allah (c.c.) tarafından indirilmiş olması gibi zaruri bilgiler konusunda ümmetin herhangi bir itirazı yoktur. Zira bunlar bize tevatür yoluyla nakledilmektedir. Aynı şekilde icmân deliller bağlamında değerlendirildiği ve bu delil kapsamında birtakım hükümlerin sevk edildiği de tevatür yoluyla sabittir. Ayrıca Kâdî, icmâi uzlaşısı açısından değerlendirmekte ve toplumların doğru olduğunu düşündükleri bir konuda görüş birliğine varabilmelerinin imkânına işaret etmektedir.(Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/141-143; Konuyu Abdülcebâr'ın haber nazariyesi bağlamında değerlendiren çalışma için bk. Eraslan, 2019b, ss. 454-455) Bu ve benzeri delillerle icmân şer'î bir delil olabileceğini belirten Kâdî, icmâ konusunda nakledilen nasların aslında delil olmayacağını ifade eden karşıt görüşteki usûlcülerin itirazlarını da akli yöntemlerle cevaplamaktadır. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/144-148; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/21-23) Ebu'l-Hüseyin el-Basrî tıpkı hocası Kâdî gibi icmân hücciyetine akli delillerle yapılan itirazlara yine akli yöntemlerle cevap vermiştir. Örneğin, 'herhangi bir konuda bir topluluğun tamamın ittifak etmelerinin imkânsız/muhâl olduğunu, ayrıca bunların hata etme ihtimallerinin olacağını, tamamının doğruyu dile getirme ihtimallerinin mümkün olmadığı' yönündeki iddialara, Basrî şöyle cevap vermektedir: *"Bir toplumun hata etmesi mümkündür. Ama onların hata ettiğini gören/duyan diğer bir grubun itiraz etmeme ihtimali muhaldir. Ayrıca onların ferd olarak tek tek hata etmeleri mümkündür. Ancak hepsi aynı konuda aynı ifadeleri kullanıyorsa bu durumda hata olması ihtimali yoktur."* İfade edilen akli deliller neticesinde Mu'tezilî usûl anlayışı içerisinde icmân ispatı için akli yöntemlerin tercih edilmediği iddiası isabetli değildir. (Macit, 2000, s. 58)

Mu'tezile hukuk düşüncesiyle benzer olarak Hanefî hukuk ekolünün rey merkezli ictihad anlayışıyla meşhur olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda Pezdevî ve Serahsî, icmân hücciyeti için akli delillerden istifade ettikleri halde Debûsî, nakli delillerle kifayet etmiştir. Pezdevî ve Serahsî'nin ortak olarak belirttiği akli delil örneklerinden biri şudur: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) son peygamber olduğu naslarda haber verilmekte ve onun tebliğ ettiği İslam dininin kıyamete kadar devam edeceği kesin olarak bilinmektedir. Durum bu şekilde olduğu halde kitâb ve sünnette hükmü beyan edilmemiş, kıyâs yoluyla da neticeye ulaşmanın mümkün olmadığı bir konunun hükümsüz kalması

olası değildir. Böyle bir konunun mümkün görülmesi İslam'ın kıyamete kadar geçerli olması temel yargısıyla bağdaşmamaktadır. İcmâ delili bağlamında ilgili hükmün ümmetin ittifakıyla ortaya konulması ifade edilen olumsuzluğu bertaraf etmektedir. Böylece İslam'ın evrenselliği ve her dönem için geçerli hükümler ihtiva ettiği açıklanmış olmaktadır. (Pezdevî, t.y., s. 240; Serahsî, t.y., 1/300)

Nakli ve akli delillerle icmân delil oluşunu beyan eden hicri beşinci asır Mu'tezile ve Hanefî usûl eserlerinde konunun değerlendirilme sürecinin birbirine benzer olarak şekillendiği görülmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın nakli delilleri, akli yöntemlerle açıklama yönünde geliştirdiği üslup son derece dikkat çekicidir. (Benzer kanaatler için bk. Duman & Ayran, 2015, s. 43; İlgili ifadeler şöyledir: "Abdülcebbar, icmâ konusunda delil getirilen ayetlerin birçoğunun, yeterli delil olmadığını savunmakla birlikte; başta Bakara 143. ayet olmak üzere, bazı ayetlerle Kitap'ın, icmâ'ın hücciyetini ortaya koyduğunu kabul etmektedir.") Bu manada onun, isim vermeden mensup olduğu geleneğin önemli temsilcisi Nazzâm'ın (ö. 231/845) icmâ teorisi hakkındaki itirazlarını eleştirdiği görülmektedir. Ayrıca Kâdî, selefleri Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/154) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) delillerinden de istifade etmiştir. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/171-172; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1990, 1/84-88) Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin icmâ ile ilgili eleştirilere cevap verme konusunda Kâdî'yi takip ettiği söylenebilir.

Debûsî'nin ise eserinde akli delilleri tercih etmeyip nakli delillerle yetinmesi; icmâ hakkında delil kabul edilen kitâb ve sünnet naslarının açık oluşuyla açıklanabilir. Nitekim Pezdevî ve Serahsî, Debûsî'nin bu tavrını benimsemeyip icmân ispatında akli delilleri işlevsel bulmaktadırlar. Yahut Debûsî icmâ akli bir olgu olarak görmemekte ve onu bu delillerle açıklama ihtiyacı hissetmemektedir. Bu iddianın daha isabetli olduğu, Debûsî'nin icmâ konusunu oldukça kısa değerlendirmiş olmasıyla açıklanabilir.

İcmân hücciyetini kabul edenler, onun deliller hiyerarşisindeki konumuyla ilgili farklı kanaatlere sahiptirler. Kâdî Abdülcebbar delilleri hiyerarşik olarak şu sırayla ifade eder: Hücetu'l-'akl, kitâb, sünnet ve icmâ. Ona göre akıl, kitâb ve sünnetten önceliklidir. Zira akıl olmaksızın diğer delillerin hüccet olduğunu bilmek mümkün değildir. Akıl kitâb, sünnet ve icmâ delil ola-

rak kabul ettiği için onlar hüccet olarak kabul edilirler. Kâdî'nin bu ifadelerine göre deliller hiyerarşisi içerisinde icmâ, dördüncü sırada yer almaktadır. (Kâdî Abdülcebbar, 1996, s. 139; Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Kâsım el-Belhî, & el-Ceşmî, 1974, s. 88) Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin de Kâdî Abdülcebbar ile aynı kanaatte olduğu söylenebilir. Zira her ne kadar açıkça delilleri tasnif ederken bu hiyerarşiye değinmese de umum lafzın tahsisine etki eden delilleri hiyerarşik olarak tasnif ettiği bölümde icmâi dördüncü sırada ele alır. (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 1/187-188, 252)⁵ Bununla paralel olarak icmân, kitâb ve sünnetin ferî olması yönüyle onu, kitâb ve sünnetten sonra değerlendirdiği görülmektedir. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/192-193; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 1/252) Bununla birlikte sünnet ile icmân te'âruz ettiği durumlarda yerine göre icmân sünnete öncelenmesi gerektiğini gündeme getiren Basrî, deliller hiyerarşisinde icmâa farklı bir konum atfetmektedir. (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/55-56) Hicri beşinci asırdan sonra kimi usûlcülerde de bu kanaati görmek mümkündür. Nitekim onlar icmân nasların sahih anlamını koruduğu yönündeki önemli fonksiyonuna atıfla kitâb ve sünnetten öncelikli olması gerektiğini savunurlar. (İbn Kudâme, 2002, 2/389)⁶

İcmâ delili Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'ye göre üçüncü sırada konumlandırılmaktadır. (Debûsî, 2001, s. 19; Pezdevî, t.y., s. 5; Serahsî, t.y., 1/279) Kanaatimizce Mu'tezilî ve Hanefî usûlcülerin icmâi, kitâb ve sünnetten sonra değerlendirmeleri, onu Allah'ın (c.c.) sözüne ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine öncelenmenin doğru olmayacağı düşüncesinin sonucudur. Aklın hüccet olması konusu ise Mu'tezilî anlayışın kelimâ görüşleriyle bağlantılıdır.

4. İcmân Konusu

İcmân şer'î bir delil olduğunu kabul eden hicri beşinci asır Mu'tezilî ve Hanefî usûlcülerin icmân konusuyla ilgili farklı kanaatlere sahip oldukları görülmektedir. Kâdî Abdülcebbar ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî dini ve dünyevi tüm konuların icmâa konu olacağını belirtirler. Nitekim bu, onların oldukça kapsamlı icmâ tanımlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca onlara göre icmân ko-

⁵ Basrî'de metin şu şekilde ifade edilmiştir:

اعلم أن الأدلة المنفصلة هي أدلة العقل وكتاب الله سبحانه وسنة رسوله صلى الله عليه وسلم والإجماع فالعقل يخص به عموم الكتاب والسنة...

⁶ İbn Kudâme'nin ifadeleri şöyledir:

ولو خالفه كتاب أو سنة علم أن ذلك منسوخ، أو متأول؛ لكون الإجماع دليلاً قاطعاً، لا يقبل نسخاً ولا تأويلاً

nusu sadece alimlerin katılması gereken şer'î konular olduğu gibi alimlerle birlikte ammenin katılması gerekli olan şer'î yahut dünyevi konular da olabilmektedir. Onlar dünyevi konularda gerçekleşmesi mümkün olan icmâ ile ilgili savaş esnasında ittifakla belirlenen stratejileri örnek verirler. Onlara göre dünyevi konulardaki icmâ maslahata mebni olduğu için başka bir icmâ ile bozulabilir. Bu açıklamalar sonrasında onlara göre icmân ne kadar kapsamlı olduğu görülmektedir. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/211; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/35)⁷

Buna mukabil Debûsî icmân konusuyla ilgili dini veya dünyevi kaydı düşmemektedir.(Debûsî, 2001, s. 28) Dolayısıyla icmân konusuyla ilgili onun görüşünü net bir şekilde tespit etmek mümkün değildir. Pezdevî ve Serahsî'de ise icmâ edilen konunun sadece şer'î meseleler çerçevesinde olabileceği düşünülmektedir. Halbuki Debûsî'de durum böyle değildir. Pezdevî'ye göre icmân sadece dini konularda geçerli olacağı hususu kuvvetle muhtemeldir. Zira o icmân hükmünün sonuç itibarıyla şer'î bir hüküm ihtiva etmesi şeklinde beyanda bulunmaktadır. Dolayısıyla onun dünyevi bir konuyu icmâ kapsamında değerlendirmesi mümkün gözükmemektedir. (Pezdevî, t.y., s. 245) Serahsî ise her ne kadar açıkça icmân dinin konularda gerçekleşeceğini belirtmese de icmâ ile ilgili değerlendirmelerinin neticesinde ona göre icmân sadece şer'î konularda olması gerektiği sonucunu çıkarmak mümkündür.(Serahsî, t.y., 1/308-310; Benzer değerlendirmeler için bk. Taş, 2016, ss. 104-108)

Hicri beşinci asırda Mu'tezilî literatürde icmân konusu ve kapsamı daha net bir şekilde ifade edildiği halde aynı durum Hanefî usûl eserleri için söz konusu değildir. Hanefî literatürdeki bu durumun iki gerekçesi olabilir. İlk gerekçeye göre icmân konusuyla ilgili onların kanaatleri henüz istikrar bulmamıştır. Yahut icmân sadece dini konulara şamil olduğu, izaha ihtiyaç bırakmayacak derecede açık olması ihtimaliyle açıklanabilir. İkinci ihtimalin kuvvetle muhtemel olduğu sonraki dönemlerde telif edilen usûl eserlerinde açık ve kapsamlı bir şekilde görülmektedir. (Teftazânî, t.y., 2/81-83)

⁷ Basrî'nin ifadeleri şöyledir:

فأما ما يمكن أن يعرف صحة الإجماع قبل المعرفة به فهو ضربان أحدهما من أمور الدنيا والآخر من أمور الدين فالأول نحو أن يجتمعوا أنه لا يجوز الحرب في موضع معين ذكر قاضي القضاة أنه يجوز لمن بعدهم مخالفتهم في ذلك

5. İcmâın Rükünü ve Şartları

Her iki mezhebin eserlerinden aktarılan tanımlardan anlaşılacağı üzere icmâın oluşmasının yegâne unsuru/rükünü ittifaktır. İttifakın icmâın rükünü olduğu konusunda görüş birliği olduğunu ifade ettikten sonra bu ittifakı meydana getiren şartlar detaylı olarak değerlendirilmelidir. Bu kapsamda mukayese edilen beş temel eserin konuyu farklı başlıklar altında ele aldıkları görülmektedir. Çalışma kapsamında ilgili farklılıklar üç temel konuya indirgenecek ve icmâ ehliyeti, icmâın zamanı, icmâın konusu başlıkları altında incelenecektir.

5. 1. İcmâ Ehliyeti

Hanefî usûlcüler icmâın hücciyeti için delil olarak kabul edilen naslardan (Nisa 4/115, Bakara 2/143, Âli İmrân 3/110 vd.) istinbatla icmâ ehliyetiyle ilgili şu şartları ileri sürmektedirler: İnanç ve amelde fısktan uzak ve adil olmak, bidat ehli olmamak ve ictihad ehliyetine haiz olmak. Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin belirttiği bu şartlardan anlaşılacağı üzere icmâın konusu şer'î bir mesele olmalıdır. Din dışı konular hususunda icmâ iddiası ise isabetli değildir. (Debûsî, 2001, ss. 29-30; Pezdevî, t.y., ss. 242-243; Serahsî, t.y., 1/310-315)

Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye göre icmâın konusu dini ve dünyevi tüm unsurları kapsayıcı olması yönüyle her iki icmâa ehil olan kimselerin şartları aynı değildir. Buna göre Kâdî dini konulardan nasla beyan edilmiş konuların hükümlerinde ortaya çıkacak icmâın müctehidlerden ve mümin halktan sadır olmasını gerekli görmektedir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/188-190) Özel bilgi gerektiren detaylı hükümlerdeki icmâ ise sadece müctehidlerden sadır olmalıdır. Ayrıca bu konulardaki icmâa muhalefette halkın itirazı geçerli değildir. Bu hususta sayı ifade eden Kâdî Abdülcebâr ve Basrî sayısı üçe ulaşmayan itirazların icmâa zarar vermeyeceği kanaatini taşırlar. İfade edilen bu ayrıntıların haricinde onlar, Hanefî usulcülerle paralel olarak fasıgın, bidat ehlinin ve kafirin icmâda söz sahibi olamayacağını belirtir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/186-188; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/5-9, 1990, 1/70-72)

Hanefîler ve Mu'tezile arasındaki icmâ ehliyetiyle ilgili en önemli farklılık icmâın konusuyla ilgili temel düşünce ayrılığıdır. Nitekim Debûsî, Pezdevî

ve Serahsî'ye göre icmâ dini konularla sınırlı tutulup şartları bu temel kabule göre belirlenirken, Kâdî ve Basrî de kapsamlı icmâ anlayışları çerçevesinde şartlar ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla onların kapsamlı icmâ anlayışı, icmâ ehliyetiyle ilgili şartlara doğrudan yansımaktadır. Bunun dışında icmâ ehliyeti konusunda her iki teorinin farklı olduğunu iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir.

5. 2. İcmânın Sınırlanması

a. Belirli Dönem ve Kişilerle Sınırlandırılması: Hicri ikinci asır ve sonrasında icmân sadece sahabe asrı ile sınırlı olduğu, hicret yurdu Medine'de istikrar kazanan teamülün icmâ olarak kabul edilmesi ve ehl-i beyt icmânın öncelenmesi yönündeki görüşler ciddi şekilde tartışılmış ve ilgili iddialar üzerinden ekollerin hem usûl hem de furû fıkıh görüşleri şekillenmiştir. (Konunun detaylarıyla ilgili örnek bir çalışma için bk. Temel, 2020, ss. 816-821) Hicri dördüncü asır ve sonrasında ilgili tartışmalar ekseninde metodolojilerin istikrar bulduğunu söylemek isabetlidir. Nitekim usûlcülerin çoğunluğu yukarıdaki iddiaların isabetsiz olduğunu ispat etmişler ve detaylı olarak konuyu değerlendirmişlerdir. Çalışma kapsamında mukayese edilen eserlerde de konunun aynı şekilde geliştiği görülmektedir.

İcmânın belirli zaman dilimine yahut belirli coğrafyalara mahsus olmak üzere sınırlı olduğu yönündeki iddialar bağlamında Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin kanaatleri ile Hanefî usûlcülerin görüşlerinde herhangi bir ihtilaf yoktur. Nitekim her iki görüşe göre icmân sadece sahabe yahut tabiîn dönemine kısıtlanması yahut Mâlikî fakihlerin beyanları üzere Hicret yurdu olan Medine ehlinin uygulamasının/teâmülünün aynı konudaki diğer icmâ rivayetlerine takdim edilmesi gerektiği gibi bir anlayış söz konusu değildir. Ayrıca Şîî hukuk anlayışında belirtildiği üzere ehl-i beytin icmânı üstün gören anlayış konusunda da hem fikir oldukları görülmektedir. Buna göre şartları yerine geldiği takdirde belirli kişi, dönem yahut yöre olarak hiçbir kısıtlama olmaksızın icmân vukuu mümkündür. Her iki ekole mensup usûlcülerin kanaatlerini şekillendiren temel gerekçe, icmân sıhhatine delalet eden nasların umum ifade etmesidir. İcmâ konusunda umumi nasları tahsis eden bir delilin olmaması ise onların görüşlerini güçlendirmektedir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/148-149, 190-192; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/27-

28, 1990, 1/201-210; Debûsî, 2001, s. 31; Pezdevî, t.y., ss. 242-243; Serahsî, t.y., 1/313-318)

b. İnkırâzu'l-asr: İcmâ tartışmalarının bir diğer noktası ise bir konuyla ilgili icmân hüküm ifade edebilmesi için icmâa katılanların tamamının vefat etmiş olması şartıdır. İnkırâzu'l-asr şartı Kâdî Abdülcebbâr ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'ye göre geçersizdir. Zira bir konuda icmâ vaki olduktan sonra o hükümden dönülmesi işin başında icmân hakiki manada gerçekleşmediğinin en önemli göstergesidir. Dolayısıyla icmâ için böyle bir şart ileri sürmek isabetli değildir. (Kâdî Abdülcebbâr, 2010, 17/194-197; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1983, 2/41-44, 1990, 1/153-154) Onların bu kanaatlerinin mezhebin kurucu imamlarından Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve hocaları Ebû Abdullah el-Basrî'den (ö. 369/979) nakledildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla Mu'tezilî usûl anlayışında öteden beri icmân hüküm ifade etmesi için inkırâzu'l-asr'ın şart olmadığı kesindir.

İnkırâzu'l-asr konusunda Hanefî usûlcülerin kanaati de Kâdî ve Basrî'nin görüşleriyle örtüşmektedir. Onlar konuyu Şâfiî fukahânın görüşlerine cevap vermek üzere değerlendirmektedirler. Zira Şâfiî fakihler bu konuda inkırâzu'l-asr olmaksızın icmân hüküm ifade etmeyeceğini belirtirler. (Şirâzî, 2003, s. 89) Hanefîlerin konuyla ilgili görüşleri şöyledir: İcmân tahakkuk ettiği dönemde ihtilaflar neticelenmiş ve bir konsensüs/uzlaşma meydana gelmiştir. Bu bağlamda icmâa katılan alimin bu ittifaktan/iddiadan dönmesi icmân temel fonksiyonuna aykırıdır. Dolayısıyla ihtilafın mevcudiyeti, ittifakın yokluğunu gösterir ki esasında icmâ daha önce gerçekleşmemiş demektir. Ayrıca böyle bir şart ileri sürmek icmân hiçbir dönemde tahakkuk etmeyeceğini gösterir ki vukuu muhal bir delilin naslarla bildirilmesi ise düşünülemez. (Debûsî, 2001, ss. 28-29; Pezdevî, t.y., ss. 243-244; Serahsî, t.y., 1/315)⁸

c. İhtilafın İcmâ Sınırlandırması: İcmân gerçekleşmesinin imkanıyla ilgili önemli tartışma konularından biri de ihtilaf edilmemiş bir konunun var olup olmadığıdır. Nitekim bir konuyla ilgili herkesin aynı hükmü beyan etmiş

⁸ Serahsî'nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

وأما عندنا انقراض العصر ليس بشرط لأن الإجماع لما انعقد باعتبار اجتماع معاني الذي قلنا كان الثابت به كالثابت بالنص وكما أن الثابت بالنص لا يختص بوقت دون وقت فكذا الثابت بالإجماع ولو شرطنا انقراض العصر لم يثبت الإجماع أبداً لأن بعض التابعين في عصر الصحابة كان يزلحهم في الفتوى فيتوهم أن يبدو له رأي بعد أن لم يبق أحد من الصحابة وهكذا في القرن الثاني والثالث فيؤدي إلى سد باب حكم الإجماع

olması oldukça zordur. Böyle olunca icmâm şer'î bir delil olarak takdim edilmesi isabetli değildir. Bu ve benzeri gerekçelerle icmâ aleyhinde geliştirilen itirazlara Kâdî Abdülcebbâr ve Basrî, nassa müstenid olan icmâa muhalefete itibar edilmeyeceği yönünde cevap vermektedirler. Tabiatıyla bunun bir sınırı vardır. Zira icmâa delalet eden nassa (Bakara 2/145) icmâ ehli için cemi/çoğul lafızlar kullanılmıştır. Buna göre ihtilaf edenlerin sayısı çoğun en az sayısı olan üçe ulaşmadığı takdirde icmâ hüküm ifade eder. İtiraz edenlerin sayısı üç kişiyi geçmesi halinde icmâ tahakkuk etmemiş demektir. (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/30-31) Kâdî ve Basrî'nin sayısı üçe ulaşmayan ihtilafların icmâa zarar vermeyeceği yönündeki kanaatinde olanların, -özellikle Kâdî Abdülcebbâr'ın- icmâ ile mütevatir haberin bilgi değeri bağlamındaki kanaatlerinin etkili olduğu belirtilmelidir. Mütevatir haberde ise asgari sayının üçle tahdid edildiği bilinmektedir. (Eraslan, 2019b, ss. 456-457)

Dönemin Hanefî usûlcüleri konuyla ilgili farklı anlayışlara sahiptirler. Debûsî ve Serahsî'nin konuyla ilgili kanaatleri, Mu'tezilî yorumla netice itibarıyla aynı olsa da gerekçeleri birbirinden oldukça farklıdır. Serahsî konuyla ilgili şunları ifade eder: "İcmâ hükmünün bir konuda geçerli olması için hiç kimsenin ihtilaf etmemesini şart koşmak icmâ delilinin ebediyyen tahakkuk etmeyeceğini gösterir. Bu iddia ise batıldır zira naslarda icmâm tahakkuku mümkün görülmektedir. Ayrıca bu iddia Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 'sevâd-ı 'azama iltizam edin'(İbn Mâce, 2009, "Fiten", 8 [No. 3950]) ifadeleriyle çelişmektedir. O'nun (s.a.v.) ilgili emri küçük bir azınlığın itirazlarına itibar edilmeyeceğine delalet etmektedir." İbn Abbas'ın fazlalık ribâsı konusundaki cevaz görüşünün, (Buhârî, 2001, "Buyû", 79 [No. 2069]) konuyla ilgili sahabe arasında oluşmuş ittifaka zarar vermediğini sözlerine ekleyen Serahsî, çoğunluğun icmâ ettiği bir konuda azınlığın itirazının kabul edilmeyeceğini savunur. (Serahsî, t.y., 1/316-317) Görüldüğü üzere Serahsî ihtilafın icmâa zarar vermeyeceğini belirttiği halde herhangi bir sayı ifade etmemiştir. Dolayısıyla Serahsî'nin bu konuda Kâdî ve Basrî'den farklı düşündüğü aşikârdır. Şunu da belirtmek gerekir ki icmâmın bu yönüyle ilgili Hanefî mezhebinin sonraki dönemlerinde de aynı ihtilafların devam ettiği görülmekle birlikte cumhurun görüşünün Debûsî ve Serahsî'ye muvafık olduğu söylenebilir. (Abdülazîz el-Buhârî, t.y., 3/245-247; Teftazânî, t.y., 2/93-94; İbn Emîr Hâc, 1983, 3/92-94; İbn Kutluboğa, 2003, ss. 161-163; İbn Nüceym, 2001, ss. 355-356) Debûsî ve

Serahsî ise konuya icmân delilleri perspektifinden yaklaşmakta ve gerekçelendirmelerini icmânın imkanı üzerinden yapmaktadırlar. Ayrıca onların sayıyla ilgili kanaatlerinin de Mu'tezilî anlayıştan farklı olduğunu belirtmemiz zaruridir.

Pezdevî icmâ konusunda mutlak ittifakın şart olması gerektiğini savunur ve bu konuda muhaliflerine hata nispet eder. Ona göre sevâd-ı azam emrini beyan eden nas tam olarak mutlak ittifakın şart olduğuna delildir. Çünkü bu nasta Hz. Peygamber (s.a.v.) büyük çoğunlukla tüm müminleri kastetmektedir. Pezdevî'ye göre icmâ diğer delillerden ayrıcalıklı kılan en önemli husus, ümmete lütfedilen hüccet olma vasfının (ittifaklarının delil olması) kâmil manada tahakkuk etmesidir. İcmân kemali ise mutlak ittifakın gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. (Pezdevî'nin açıklamalarının ayrıntıları için bk. Pezdevî, t.y., ss. 243-244; Abdülazîz el-Buhârî, t.y., 2/244-246, 250)

6. İcmân Çeşitleri ve Hükümleri

Literatürde icmâ, ittifakın belirlenme biçimine göre sarîh ve sükûtî şeklinde taksim edilmektedir. Mertebeleri bağlamında ise icmâ; ilki *sahabe icmâ*, ikincisi *sahabenin ihtilaf etmedikleri bilinen bir konuda sonrakilerin icmâ* ve üçüncüsü de *sahabenin ihtilaf etikleri bir konuda sonrakilerin ihtilafa konu olan görüşlerden birini tercih edip icmâ etmeleri* biçiminde üçlü şekilde tasnif edilmektedir. (Apaydın, 2016, ss. 63-64) Çalışmanın bu aşamasında ilgili iki gruplandırma dikkate alınarak icmân çeşitleri ve hükümleri değerlendirilecektir.

İcmâ lafzı herhangi bir kayda ihtiyaç olmaksızın (mutlak) kullanıldığı takdirde sarîh icmâa hamledilir. Dolayısıyla sarîh icmâ konusunda cumhurun görüşü onun asli bir delil olduğu yönündedir. Buna göre sarîh icmâ, Kâdî Abdülcebâr ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî 'ye göre ilim/hüküm ifade etmektedir. Dolayısıyla sarîh bir şekilde icmâ edilen herhangi bir konuya muhalefet etmek caiz değildir. Çünkü sarîh icmâ edilen konuda ümmetin kabulü açıktır. Onlar sarîh icmâ konusunda; dini açıdan zaruri olarak bilinmesi gereken namaz, oruç, hac ve zekât gibi örnekleri zikrederler. Sarîh olarak nakledilen bu icmânın inkarı küfrü gerektirir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/139-142; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/3-4, 1990, 1/174-175)

İcmân kapsamını oldukça geniş tutan Kâdî ve Basrî, ittifakı ifade eden tüm kasıtlarla icmân gerçekleşeceğini söylerler. Onlara göre icmân sözlü

gelenek aracılığıyla öğrenilmesine gerek yoktur. Mevcut bir uygulama konusunda icmâ ehlinin susması onun doğru bir uygulama olduğunu göstermeye yetmektedir. Zira dinin aslından olduğu konusunda herhangi bir ihtilafın olmadığı konularda öncü nesillerin, hata ihtimali söz konusu olduğu halde susması düşünülemez. Onların ilgili ittifakı bildikleri halde susmaları bu hükmü kabul ettiklerini gösterir ki aksi bir durumda onların yanlış bir bilgiyi düzeltmemiş olması gündeme gelir. Halbuki böyle bir ihtimal söz konusu değildir. Zira icmâa ehil olanların hata karşısında susmasının icmân tahakkukuna engel olacağı fikri, ümmetin hata üzerine fikir birliği etmelerine sessiz kalmak anlamındadır. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/206-209; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/32-33, 65, 68, 1990, 1/51-53) Mu'tezile'nin öncü imamlarından Ebû Ali el-Cübbâi sükûti icmâi tamamen reddederken ve Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin bu icmâ türünü kısmen kabul ettiği görülmektedir. (Zysow, 2013, ss. 127-128; İstifade edilen bu kaynağın kritiği için bk. Yılmaz, 2019) Mu'tezilî geleneğin önemli temsilcilerinin bu düşüncelerinin, takip ettikleri mezhebe muhalif olarak Kâdî ve Basrî tarafından benimsenmemiş son derece dikkat çekicidir.

Sahabenin icmâi ve onların ihtilaf ettikleri bilinmeyen konularda icmân gerçekleşmiş olması, dönemin Mu'tezilî usûl anlayışına göre hüccettir. Ayrıca sahabenin ihtilaf ettiği bir konuda onlardan nakledilen görüşlerden birinin icmâa konu olmasıyla ilgili onların kanaati şöyledir: "İki görüşten biri üzerinde gerçekleşen icmâ, icmâa konu edilmeyen diğer görüşte açıklanan hükmün geçerliliğini iptal eder. Konuyla ilgili literatürde, ümmü veled (Ümmü veled konusunda detaylar için bk. Aydın & Hamidullah, 2002) olan cariyenin satma konu edilip edilmeyeceği hususu gündeme gelir ki sahabe asrından sonra icmâen bu cariyenin satılmayacağı yönünde görüş beyan edilmiştir. Dolayısıyla bu konuda aksi bir görüş açıklamak caiz değildir. Hatta bir kâdî/hâkim bu icmâa muhalif olarak yargılama yapsa o karar iptal edilir." (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/38-41, 1990, 1/137-138)

Hanefî mezhebi perspektifinden konu değerlendirildiği takdirde öncelikle onların sarıh icmâi 'azimet', sükûti icmâi ise 'ruhsat' olarak niteledikleri görülmektedir. Esasında bu isimlendirme, Hanefî usûlcülerin konuyla ilgili kanaatleri hakkında bilgi vermektedir. İcmân azimet ve ruhsat olarak tasnif edilmesi onların icmâ için belirledikleri şartları da ihtiva etmektedir. Hanefî

usûl literatüründe icmân bu şekilde gruplandırılmasının ilk olarak Pezdevî ve Serahsî ile başladığı ifade edilmektedir. (Aydın Taş, Pezdevî'nin icmâ anlayışını mukayeseli olarak değerlendirdiği çalışmasında bu iddiayı Cessâs'ın el-Fusûl fi'l-usûl adlı eseriyle yaptığı mukabele neticesinde elde ettiğini ifade etmekte ve bunun daha kapsamlı olarak tetkik edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bk. Taş, 2017, ss. 402-403) Debûsî ise konuyu aynı minvalde değerlendirdiği halde isimlendirmeye ilgili herhangi bir tercihte bulunmamıştır. (Debûsî, 2001, ss. 28-30)

Azimet icmâi, icmâ ehli alimlerin söz ve eylemleriyle ittifakı ifade etmeleridir. Ayrıca ittifak edilen konuyla ilgili aksi bir görüşün de aynı şekilde söz veya fiille beyan edilmemesidir. İlgili konu hakkında ihtilafın olmaması bu icmânın asıl olduğunu göstermektedir. Apaçık delil olduğu kabul edilen bu icmâa muhalif görüş belirtmek caiz değildir. Azimet icmâi kat'î bilgi ihtiva ettiği için inkârı küfrü gerektirir. (Debûsî, 2001, s. 30; Pezdevî, t.y., s. 245; Serahsî, t.y., 1/318) İcmâ ehli bir grubun şer'î bir konuda ittifak etmeleri ve bu ittifaktan haberdar olan diğer bir grubun düşünme ve kararlarını beyan edebilecekleri bir süreye sahip oldukları halde susmaları onların bu ittifakı onayladıklarına hamledilir ki bu icmâ literatürde 'ruhsat icmâi' olarak nitelenir. (Debûsî, 2001, ss. 28-30; Pezdevî, t.y., ss. 239-240; Serahsî, t.y., 1/303) Bu icmân hükümü sarih icmâa gibi değildir. Zira sarih icmâ kat'î bilgi ihtiva etmesi yönüyle kitâb ve sünnet gibidir. Ruhsat icmâi ise meşhur haber mesabesinde olup inkârı küfrü gerektirmemektedir. Ancak ona muhalif görüş de meşru değildir. (Debûsî, 2001, ss. 28-30; Pezdevî, t.y., ss. 245-247; Serahsî, t.y., 1/319) Görüldüğü üzere Pezdevî ve Serahsî'nin azimet icmâi olarak belirttiği icmâ Mu'tezile usûl eserlerindeki sarih icmâa tekabül etmekte, ruhsat hükümü verilen icmâ ise sükûti icmâa karşılık gelmektedir.

Mu'tezile ve Hanefî usûl literatürünün hicri beşinci asırda kaleme alınan örneklerinde icmân çeşitleri ve hükümleriyle alakalı konuların birbiriyle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Her ne kadar isim olarak bir farklılık görülse de bu farklılığın sadece Pezdevî ve Serahsî'de görülmesi oldukça önemlidir. Zira icmâ konusunda her iki literatürde ele alınan görüşlerin istikrar bulmaya başladığı, aynı zamanda sürecin dinamizmini koruduğu ve gelişmeye devam ettiği de müşahade edilmektedir. Çalışmamızda değerlendiri-

len dönemin son temsilcilerinin Pezdevî ve Serahsî olduğu dikkate alındığında durumun bu yönde geliştiği daha açık bir şekilde görülecektir.

7. İcmân Senedi ve Nakli

İcmân delil oluşunu açıklayan nasların umum ifade etmesi nedeniyle Kâdî Abdülcebbâr ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye göre icmân, kitâb ve sünnet (mütevatir ve âhâd) naslarına müstenid olması mümkün olduğu gibi ictihad, kıyâs ve maslahata dayalı olarak tahakkuku da mümkündür. Oldukça kapsamlı bir icmâ anlayışının arka planında onların icmâi, görüşlerin kasıtlı bir birliktelik neticesinde ittifak etmiş olması şeklindeki tanımlamaları vardır. Buna göre icmâ ehli bir konuda ittifak şartlarını bozmayacak bir şekilde görüş birliği sağladılarsa onların bu ittifaklarının gerekçesi/dayanağı önemli değildir. (Kâdî Abdülcebbâr, 2010, 17/199, 210-211; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/36-37, 1990, 1/233-247) Kâdî, kıyasa dayalı tahakkuk eden icmâ ile ilgili şunları ifade eder: "Bir delilin meşru olduğu kabul edildikten sonra icmân böyle bir delile müstenid olarak tahakkuk edebileceği kabul edilmelidir. Buna göre kıyâs zannî bir delil olsa da icmân ona istinaden gerçekleşmiş olması, artık kıyâs neticesinde elde edilen bu hükümle amel edilmesini zaruri hale getirir". (Kâdî Abdülcebbâr, 2010, 17/199) *Umed* şerhi olarak ifade edilen eserde Ebu'l-Hüseyin el-Basrî konuyu karşıt görüşler ve onlara verilen cevaplar çerçevesinde değerlendirmektedir. O, sahabe döneminde kıyasa/ictihada müstenid olan icmâa itiraz olmadığını ifade etmekte ve bu icmân sıhhatinde icmâ olduğunu belirtmektedir. (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1990, 1/236)

Kâdî ve Basrî'ye göre icmân tahakkuku kadar nakli de oldukça önemlidir. Onlara göre bir konu hakkında icmâ olduğu ilki müşahede ve ikincisi de haber olmak üzere iki şekilde nakledilir. İcmân nakil yollarından müşahede, icmâ edilen konu hakkında oluşan görüş birliğine bilfiil şahit olmakla mümkündür. Zira icmâ edilen hükümle toplumda amel edilmesi, icmân gerçekten tahakkuk ettiğinin en önemli göstergesidir. İcmân haberle nakli konusunda onların sadece mütevatir haberi kabul ettikleri görülmektedir. Zira icmâ olduğu iddia edilen konunun tevatüren nakledilmemiş olması, o icmân bilgi değerini zayıflatmaktadır. Dolayısıyla meşhur ve âhâd kanallarla nakledilen icmân delil değeri, ilgili naklin delil değeriyle aynıdır. Bir diğer deyişle mütevatir icmân inkarı küfrü gerektirirken, meşhur veya âhâd bir yolla nakledi-

len icmân inkarı küfür gerektirmemektedir. Zira ilgili icmân nakli, zannî yollarla gerçekleşmiştir. (Kâdî Abdülcebbâr, 2010, 17/210-212; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1983, 2/16-19, 1990, 1/273-275; Eraslan, 2019a, ss. 198-203)

Debûsî *Takvîmu'l-edille* adlı eserinde icmân senediyle ilgili açık ifadelere yer vermeksizin, konuların işlenişi sırasında icmân senedinin nas veya kıyâs/ictihad olabileceğine işaret eden açıklamalara yer vermektedir. (Debûsî, 2001, ss. 31-32) Pezdevî ise icmân senedi konusunu icmân sebebi başlığı altında değerlendirir ki bu aşamada o hem icmân senedinden (dâ'î) hem nakil yollarından bahseder. (Abdülazîz el-Buhârî, t.y., 3/263)⁹ İcmân kat'î delillere müstenid olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda tereddüte mahal verecek beyanlarda bulunan Pezdevî, âhâd haber ve kıyâs kaynaklı icmân imkanı üzerinde durur. Kat'î delillere dayalı icmâ konusunda onun açık bir beyanın olmaması iki ihtimali gündeme getirir. İlk ihtimal kat'î delillerle açıklanan hükmün icmâ ile teyidine gerek yoktur. Zira ilgili kat'î delil konunun hükmünü ortaya koymaktadır. İkinci ihtimal ise kat'î delillerle icmân tahakkuku bedihîdir. Dolayısıyla böyle açık bir konuyu ayrıca değerlendirmeye ihtiyaç yoktur. Pezdevî'nin nassa müstenid icmâ ile ilgili tereddütlerini Abdülazîz Buhârî ve Bâbertî ikinci ihtimal ekseninde gereçlendirirler. (Abdülazîz el-Buhârî, t.y., 3/263-264; Bâbertî, 2005, 5/405) Sıgnâkî ise ilk ihtimalin kuvvetli olduğu, zira Pezdevî'nin "...onların icmâ etmelerini sağlayan delil, yakîn bilgiyi gerekli kılan bir delil ise bu durumda icmâ lağv hükmündedir" (Pezdevî, t.y., s. 247)¹⁰ şeklindeki beyanının bunu teyit ettiği kanaatindedir. (Sıgnâkî, 2001, ss. 1627-1628) Kanaatimizce Sıgnakî'nin değerlendirmeleri isabetli olup Pezdevî'ye göre kat'î delil mevcut olduğu halde icmâ iddiası isabetli değildir. (Bu kanaatimize benzer değerlendirmeler için bk. Gül, 2018, ss. 38-41; Ayrıca Pezdevî'nin icmân senediyle ilgili kanaatleri çerçevesinde bahsi geçen problemlerin varlığı bilindiği halde kimi araştırmalarda bunlara değin-

⁹ Pezdevî'nin bu ifadelerini şârih Abdülazîz el-Buhârî şöyle açıklamaktadır: Dâ'î, icmân tahakkukuna neden olan gerekçe, nâkil ise icmâ bize ulaştıran yoldur. Onun ifadeleri şu şekildedir:

سبب الإجماع، وهو نوعان: الداعي: أي السبب الذي يدعوهم إلى الإجماع ويحملهم عليه. والناقل: أي السبب الناقل ويجوز أن يكون المراد منه الخبر أي الخبر الذي ينقل الإجماع إلينا

¹⁰ Pezdevî'nin ifadeleri şöyledir:

ولو جمعهم دليل موجب يوجب علم اليقين لصار الإجماع لغوا فثبت أن ما قاله هذا القائل حشو من الكلام

nilmeksizin görüş beyan edilmesi isabetli değildir. Pezdevî'ye göre icmân senedinin nas olduğu yönünde tercihte bulunan çalışma için bk. Taş, 2017, s. 400)

Serahsî ise icmân hem naslarla hem de kıyâs ve ictihad ile tahakkuk edeceğini ifade eder. (Serahsî, t.y., 1/301-302) Dolayısıyla Serahsî ile Pezdevî'nin icmân senedi konusundaki kanaatlerinin sadece âhâd haber ve kıya-sa dayalı gerçekleşen icmâ konusunda aynı olduğu görülmektedir.

Debûsî icmân nakli konusuna yer vermezken, Pezdevî ve Serahsî icmân naklini sünnetin nakline benzetirler. Onlar Mütevatir, meşhur ve âhâd yollarla icmân naklini mümkün görmekte ve delil değerinin bu yollara göre belirleneceği görüşündedirler. Pezdevî, mütevatir olarak nakledilen icmâ; öğle namazının ilk dört rekât olan sünnetini, bir erkek eşini boşadıktan sonra o kadının iddeti içinde kız kardeşiyle (baldızıyla) evlenmesinin haramlığı vb. konuları örnek verir. Neticede "icmâ inkâr eden tümüyle dinini iptal etmiş olur" ifadeleriyle hem icmân hücciyetine işaret etmiş hem de mütevatir yolla sabit olan icmân hükmünü beyan etmiştir. (Pezdevî, t.y., s. 247; Serahsî, t.y., 1/302-303) Serahsî'ye göre de icmân müstenid olduğu nas kat'î ise aynı şekilde ilgili icmâ, kat'î bilgi ihtiva eder. Meşhur yahut âhâd haberlere müstenid olan icmâ ise zannî bilgi kapsamında değerlendirilir. Meşhur ve âhâd yollarla nakledilen icmâ her ne kadar kat'î bilgi kapsamında değerlendirilmese de bununla amel etmek gereklidir. (Serahsî, t.y., 1/302-303)

İcmân senedi ve nakilleri bağlamında bu zikredilenler neticesinde bilgi değerinde farklılıklar olan icmâ ile ilgili iki önemli konu gündeme gelmektedir. Nesh ve icmâ ilişkisiyle ilgili olan bu iki konu, icmâ ile nesh ve icmân bizatihi kendisinin neshe konu olmasıdır. İfade edilen bu iki konu icmân bilgi değeriyle ilgili olarak bu başlığın konusu olmakla birlikte farklı detayları haiz olması hasebiyle müstakil olarak bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

8. İcmâ ile Nesh ve İcmân Neshi

Bilindiği üzere icmâ, farklı perspektiflerden taksim ve gruplandırmalara tabi tutulmuş ve bu kapsamda detaylı değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın farklı aşamalarında icmâ, tespit edilme/belirlenme şekillerine göre ve onun mertebeleri dikkate alınarak tasnif edilmiş ve hükümleri beyan edilmiştir. Bir önceki başlıkta ise icmâ, senedi ve nakil yolları bağlamında bir taksime

tabi tutulmak suretiyle hükümleri açıklanmıştı. Takdir edilmelidir ki bu gruplandırmaların sınırları ve bağlamı birbirinden kopuk olmayıp iç içedir. Dolayısıyla gerek çeşitlendirme gerekse onun hükmü konusunda bu hususun dikkate alınması zaruridir. Bu başlıkla ilgili şunların da ifade edilmesi gerekir: Senedi kat'î bir delil olan icmâ ile kat'î olduğu bilinen yollarla nakledilen icmân bilgi değerinin kat'î olduğu; senedi zannî bir delil olan yahut zannî haber kanallarıyla nakledilen icmân zannî bilgi değerine sahip olduğu kesindir. Bu genel kabule binaen birtakım sonuçlar gündeme gelmektedir ki icmâ ile nesh ve te'âruz eden icmânların durumu bu sonuçların başındadır.

Kâdî Abdülcebbar ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî nezdinde Mu'tezilî usûlcülerin nesh anlayışlarına göre icmâ ile nesh mümkün değildir. (Konunun nesh ile ilgili detayları için bk. Duveyhî, 1995, 1/406-433) Konunun detaylarının bu aşamada değerlendirilmesi çalışmanın hacmi açısından isabetli olmamakla birlikte şu kadarı ifade edilmelidir ki onlara göre nesh, "Allah (c.c.) ya da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilmiş bir söz veya fiille sabit olan hükmün benzerinin kaldırılması" (Tercüme için bk. Yerlikaya, 2011, s. 95) şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımdaki anlayışa göre Şâri'den sadır olmayan nesh geçerli değildir. Dolayısıyla icmâ ile nesh mümkün değildir. (Bazı Mu'tezilî usûlcülerden icmâ ile neshin mümkün olduğu iddiaları için bk. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1983, 1/366-367; Abdülazîz el-Buhârî, t.y., 3/175)¹¹ Peki onların icmâi asli bir delil kabul ettikleri ve herhangi bir döneme tahsis etmedikleri yönündeki temel yargıları esas alındığında, yeni bir icmâ ile önceki icmânın neshi hususundaki kanaatleri nasıl şekillenmiştir? Kâdî ve Basrî'nin icmâ anlayışlarıyla uyumlu olarak bu sorunun cevabı olumludur. Bir diğer deyişle onlar icmânın icmâ ile neshine aklen olumlu bakarlar. Ancak onlar her ne kadar icmânın icmâ ile neshini aklen mümkün görseler de gerçekte bunun tahakkuk etmeyeceği kaydını ilave ederler. (Kâdî Abdülcebbar, 2010, 17/195-196; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1990, 1/152) Basrî, aynı konu hakkında farklı bir hüküm beyan eden ikinci icmâ iddiasının gerçekleşmeyeceğini iki gerekçeyle açıklar. İlk gerekçe nassa müstenid icmâ ile ilgili olarak şöyledir: "İcmânın tahakkunun Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra olması ön kabulüne göre hali hazırda ilk icmâi ve

¹¹ Basrî'nin ifadeleri için bk.

ينبغي أن نحد الطريق الناسخ بأنه قول صادر عن الله عز وجل أو منقول عن رسول الله أو فعل منقول عن رسول الله أو فعل منقول عن رسول الله أو بنص أو بنص عن الله أو بنص أو بنص عن رسول الله مع تراخيه عنه على وجه لولاه لكان ثابتاً

senedini nesh edecek yeni bir nas varit olmayacağı için yeni bir icmâ iddiası batıldır." İkinci gerekçe ise ilk icmân senedinin kıyâs ve ictihad olması ihtimaliyle ilgili olarak şöyledir: *"İlk icmân senedi olan akli gerekçe yeni icmâdaki akli gerekçe ile bozulamaz. Çünkü ikinci icmâ ve dayandığı kıyâs yahut ictihad batıl bir kıyâstır. Zira ilk icmân senedindeki kıyâs yahut ictihad üzerinde ittifak edilmiştir. Bu icmân hatalı olduğu iddiası ümmetin hata üzerinde ittifak ettiklerini iddia etmek olur ki Hz. Peygamber (s.a.v.) böyle bir durumun kendi ümmeti için mümkün olmayacağını beyan etmiştir."* Basrî burada, kendisi ve hocasının icmân icmâ ile neshinin aklen mümkün olabildiğini ama gerçekte böyle bir durumun tahakkuk etmediği yönündeki beyanlarını, yine akli gerekçelerle açıklamıştır. Kanaatimizce onlara göre icmân mensûh olabileceği tek konu dünyevi konularda gerçekleşen icmâ ile sınırlıdır. Nitekim onlar, dünyevi icmân maslahata mebni olarak gerçekleşeceğini ve başka bir maslahata müstenid olarak önceki icmân değişmesinin imkanını belirtmişlerdir. (Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, 1983, 2/35)

İcmân kitâb ve sünneti neshi konusunda dönemin Hanefî usulcülerinin kanaatleri olumsuzdur. Debûsî, Serahsî ve Pezdevî icmân kitâb ve sünneti nesh edemeyeceğini belirtirler. (Debûsî, 2001, ss. 239, 246; Pezdevî, t.y., ss. 221-222; Serahsî, t.y., 1/319, 2/66-67; Serahsî'nin nesh anlayışıyla ilgili müstakil bir çalışmada icmân neshi konusu için ayrıca bk. Esen, 2010, s. 20) Konuyla ilgili Debûsî detay vermemektedir. (Debûsî, 2001, s. 239; Debûsî'nin eserinde icmâ gibi delil oluşunda ihtilaflar olmayan konuları detaylandırmadığı görülmektedir. Mürteza Bedir çalışmasında bu konuyu onun eserinde ihtilaflara ağırlık vermesiyle açıklamaktadır. Bu nedenle Debûsî kitâb, sünnet ve icmâ delillerini detaylandırmamıştır. Ayrıca Bedir'e göre Debûsî, hilaf ilminin kurucuları arasında zikredilmelidir. Konunun detayları için bk. Bedir, 1999, ss. 186-187; Debûsî ile ilgili detaylı değerlendirmeler için ayrıca bk. Yetkin, 2018, s. 74) Hem Pezdevî hem de muasır olan Serahsî icmâ ile neshin mümkün olamayacağını şöyle açıklamaktadırlar: *"İcmâ görüşlerin ittifakıyla meydana gelen bir delildir. Halbuki nesh olgusu Şârî'in kendi belirlediği iyi yahut kötüyü değiştirmesi (ontolojik olarak husûn ve kubhün şer' ile sabit yahut değişken olacağı) olduğu için akılla idrak edilemez. Dolayısıyla icmâ ehlinin bir konuda düşüncelerinin aynı yönde tahakkuk etmesi ile bir hükmün iptali düşünülemez."* (Pezdevî, t.y., ss. 221-222; Serahsî, t.y., 2/66-67; Benzer değerlendirmeler için bk. Çalış, 2013, s. 394) Ayrıca Pezdevî bunun dışında

Mu'tezilî muasırlarının yukarıda beyan edilen gerekçelerini aynen ifade eder. Neticede neshin icmâ ile mümkün olamayacağı sonucuna ulaşır. Ancak Pezdevî bu genel kabule bir istisna olarak icmân misliyle neshini mümkün görür ki bu durum icmân icmâ ile neshi konusunu oluşturmaktadır.

İcmân nâsîh ve mensûh olmayacağı konusunda genel bir kanaate sahip olan Hanefî usûlcüler içerisinde Pezdevî, icmân icmâ ile neshi konusunu detaylı olarak değerlendirmektedir. Yalnız o bu konuda genel bir kabul bakışı açısına sahip değildir. İcmân neshi konusunu, icmân misli/benzeri kategorideki bir icmâ ile neshi çerçevesinde dile getirmektedir. Ona göre âhâd haberlerin kendi derecesindeki haberlerle neshinin caiz olması gibi selefte ihtilaf edilen bir konu üzerinde gerçekleştirilen icmâ, benzeri bir icmâ ile nesh edilebilir. (Pezdevî, t.y., s. 247)¹² Görüldüğü üzere Serahsî'den farklı olarak Pezdevî, kıyâsa dayalı icmân nâsîh ve mensûh olabileceği yönünde görüş beyan etmektedir. Bu kapsamda o hem dönemin Mu'tezilî icmâ anlayışından hem de Serahsî'den ayrılmaktadır. (İcmân nâsîh ve mensûh olmasıyla ilgili Pezdevî'nin görüşlerinin detayları için bk. Gül, 2018, ss. 171-175; Taş, 2017, ss. 410-414)

9. İcmân Fonksiyonu

Herhangi bir konunun şer'î hükmünü beyan eden asli deliller içerisinde önemli bir konuma sahip olan icmân, kitâb ve sünnet delillerinden sonra zikredilmesi ve bu iki delille birlikte üçüncü bir delil olarak ifade edilmesinin nedenleri bu başlığın konusudur. Modern dönem usûl literatüründe kitâb ve sünnete rağmen icmâ delilinden istifade edilmesinin gerekçeleri, 'icmân işlevleri' yahut 'icmân fonksiyonları' başlıkları altında müstakil olarak değerlendirilirken klasik usûl eserlerinde ilgili bilgiler satır aralarından ve konunun akışından öğrenilmektedir.

İcmâ asli delillerden kabul eden hicri beşinci asır Mu'tezilî usûl anlayışına göre onun en temel fonksiyonu kitâbın anlaşılması hususunda muhtemel keyfi yorumlamaların önüne geçmektir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v.)

¹² Pezdevî'nin metni şöyledir:

وإذا صار الإجماع مجتهدا في السلف كان كالصحيح من الأحاد والنسخ في ذلك جائز بمثله حتى إذا ثبت حكم بإجماع عصره يجوز أن يجتمع أولئك على خلافه فينسخ به الأول ويجوز ذلك وإن لم يتصل به التمكن من العمل عندنا على ما مر، ويستوي في ذلك أن يكون في عصرين أو عصر واحد أعني به في جواز النسخ، والله أعلم بالصواب

sünneti de aynı fonksiyonu icra etmektedir. Dolayısıyla icmâ kitâb ve sünnet naslarının nasıl anlaşılması gerektiğini kesin yargılarla açıklar. Belirtilen bu husus hem Kâdî Abdülcebâr hem de Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'de aynen görülmektedir. Bu fonksiyona ilave olarak zannî bilgi yollarıyla nakledilen hükümler konusunda icmâ ehlinin ittifakı neticesinde ilgili zannî bilginin kat'î hale geldiği belirtilmektedir. Bu da icmân bir diğer işlevi olup mükelleflerin ameline konu olan haberlerin hüküm ve yakîn ifade etmesiyle ilgili tereddütleri zail etmektedir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 17/169; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, 1983, 2/18) Kâdî, icmân nasları koruduğunu şer'î hakikatleri muhafaza ettiğini açıklamak suretiyle onun dini tahriften koruduğunu belirtmektedir. (Kâdî Abdülcebâr, 2010, 20-1/95)

Hanefî usulcülerden Debûsî zannî hüküm değerine sahip olan haberlerin icmâ ile kat'îlik kesbettiğini ifade eder. Pezdevî, Debûsî'nin icmâa zafza ettiği bu işlevin yanı sıra onun dini tahriften koruması fonksiyonuna işaret etmiştir. Serahsî ise bu iki işlevi dile getirdikten sonra hükmü naslarda açıklanmamış bir konunun fikhî mahiyeti reyle tespit edildikten sonra, bu rey üzerinde oluşan ittifakın yeni bir hüküm tesis etmesini belirtir. Dolayısıyla icmân ilkten hüküm beyan edebileceği fonksiyonuna atıf yapar. İnşâ-i icmâ olarak da nitelenebilen bu işlev, esasında ilk iki fonksiyonun kapsamında görülebilir.

Netice olarak hem Mu'tezilî hem de Hanefî anlayış icmâa benzer işlevler atfetmiş ve onun kitâb ve sünnetle birlikte konumunu açıklamıştır. Esasında her iki ekolün usûl eserlerinde benzer ifadelerin yer alması, onların icmâ, işlev bakımından aynı pozisyona konumlandıklarını açıkça göstermektedir. Mu'tezilî usûl anlayışı içerisinde icmân fonksiyonları bağlamında beyan edilenler bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, bütün bu açıklamaların, ekolün önemli temsilcilerinden olup icmâ şer'î bir hüccet olarak kabul etmeyen Nazzâm'a cevap olduğu söylenebilir. Bir yönüyle bu fonksiyonların aynı zamanda icmân hücciyetine delil olarak değerlendirilmesi de isabetlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma kapsamında mukayeseli olarak değerlendirmeye tabi tutulan hicri beşinci asır Mu'tezilî ve Hanefî usûl eserlerindeki icmâ anlayışıyla ilgili

araştırma içerisinde yer yer belirtilen kanaatlere ilave olarak sonuç aşamasında şu tespit ve değerlendirmeler yapılmalıdır:

Hicri beşinci asra gelinceye kadar icmâ teorisi bağlamında Mu'tezilî usûl anlayışında yer alan tartışmaların nihayete erdiği söylenebilir. Akli ve nakli veriler ışığında icmân hücciyetini savunan Mu'tezilî usul anlayışının benzerini, dönemin Hanefî usûl literatüründe de görmek mümkündür. Kanaatimizce bu durumu öğrenci, hoca ve çevresel faktörlerin etkisiyle açıklamak mümkündür. Bu bağlamda Kâdî'nin hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin Hanefî usûlcülerden Cessâs'la birlikte Kerhî'ye öğrencilik yaptıkları örnek olarak ifade edilebilir. (Duman & Ayran, 2015, s. 47) Dolayısıyla benzer görüşlerin olması tabiidir. Ancak çalışma kapsamında yapılan değerlendirmelerde görüldüğü üzere icmâ teorisinin alt başlıklarında oldukça farklı kanaatler vardır. Bu çerçevede her iki ekol arasındaki en önemli ayrışmanın icmân tanımı ve konusuyla ilgili olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira Mu'tezilî usûl anlayışına göre icmân kapsamı oldukça geniş iken Hanefî usûlcüler icmân sadece şer'î konularda geçerli olduğunu görüşündedirler. Mu'tezile'nin oldukça kapsamlı olarak gördüğü icmâ anlayışının temelinde onların husûn ve kubûhle ilgili kelimî görüşleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Konunun bu yönünün müstakil olarak değerlendirilmesi ise çalışmanın önerileri arasındadır.

İcmâ teorisi özelinde hicri beşinci asrın kendisinden önceki dönemdeki usûl tartışmalarının son bulmaya başladığı bir dönem olarak nitelenmesi uygundur. Bir diğer deyişle bu dönem istikrar öncesi dönem olarak da nitelenebilir. Nitekim ihtilaflar asgariye inmiş, yerleşik kanaatler açıklanmaya başlanmış ve oldukça detaylı konular üzerinde tartışılır olmuştur. Dolayısıyla her iki ekolün sonraki asırlarda beyan edilen istikrar bulmuş görüşleriyle ilgili temellerin, bu döneme ait olduğu söylenebilir. Bu kanaatler somut olarak değerlendirilecek olursa şunlar ifade edilmelidir: Kâdî Abdülcebbar icmâ tanımı yapmış, onun delil olmasının imkan ve sınırlarını soru cevap usulüyle açıklamıştır. Öğrencisi Basrî ise bu verileri müstakil olarak telif ettiği '*el-Mu'temed'* adlı eserde sistematize etmiş ve detaylandırmıştır. Nitekim Basrî çalışmasında icmâ hem hocasının eserinde yer verilen tartışmalar hem de kendi kanaatleri ile birleştirmek suretiyle ayrıntılı olarak açıklamıştır. Tabiatıyla farklı düşündüğü noktaları da bu eserlerine almıştır. Neticede istikrar bulmuş görüşlerin oluşmasının önü açılmıştır. Dönemin Mu'tezilî usûl eserlerindeki bu durum

Debûsî ile Pezdevî ve Serahsî'nin eserlerinde de aynı şekilde müşahede edilmiştir. Zira Debûsî kendinden önceki dönemin problemleri konularını sistematik bir şekilde değerlendirdiği halde Pezdevî ve Serahsî hem onun '*Takvîmu'l-edille*' adlı eserindeki konuları hem de kendi kanaatlerini eserlerine yansıtmışlar ve geliştirmişlerdir. Örneğin icmâ ile nesh (nâsîh) konusu yahut icmân neshi (mensûh) konuları bu dönemde tartışılmış, neticede Pezdevî ve Serahsî'nin açıklamalarının cem edilmesiyle mezhep içerisinde bir kanaate ulaşılmıştır. Her ne kadar çalışma, hicri beşinci asır sonrasını ihtiva etmese de kimi konuların ayrıntısıyla ilgili mütalaalarla bu durum teyit edilmiştir. Neticede dönemin Mu'tezilî ve Hanefî usul literatüründe icmâ teorisi ile ilgili detaylar, ittifak ve ihtilaf edilen noktalar bu çalışmada detaylı olarak değerlendirilmiştir. Son olarak hicri beşinci asır sonrasında telif edilen usûl eserleri çerçevesinde mezhepler arası mukayeseli olarak icmâ teorisinin değerlendirildiği müstakil çalışmaların yapılması yegâne önerimizdir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, A. A. b. A. b. M. (t.y.). *Keşfü'l-esrâr şerhu usûli'l-Pezdevî* (C. 1-4). Dârü'l-Kütübî'l-İslâmî.
- Ahmed b. Hanbel. (1421). *Müsned* (1. bs). Müessesetü'r-Risâle.
- Apaydın, H. Y. (2016). *İslam Hukuk Usulü* (2. bs). Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Aydın, M. A., & Hamidullah, M. (2002). Köle. Geliş tarihi 08 Şubat 2020, gönderen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi website: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kole#1>
- Bâbertî, E. M. b. M. (2005). *Et-Takrîr li 'Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (C. 1-8). Kuveyt: Vüzâretü'l-evkâf ve'ş-şuûnu'l-İslâmiyye.
- Bedir, M. (1999). *The Early Development of Hanafi Usûl al-Fiqh* (Doktora Tezi). University of Manchester, İngiltere.
- Bedir, M. (2014). *Buhara Hukuk Okulu* (2. bs). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. C. (2001). *Sahîhü'l-Buhârî* (1. bs, C. 1-9). Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.

- Çalış, H. (2013). Serahsî'de İlim-Zan Bakımından Şer'î Deliller ve Yoruma Yansımaları. *Uluslararası Serahsî Sempozyumu*, 385-397.
- Debûsî, E. Z. A. (Ubeydullah) b. M. b. Ö. b. İ. (2001). *Takvîmü'l-edille* (1. bs). Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Dönmez, İ. K. (2018). *Fıkıh Usulü İncelemeleri* (2. bs). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Duman, A., & Ayran, Ş. (2015). Kâdî Abdülcebbar'ın Şer'iyat'ında ve Gazâlî'nin el-Mustasfâ'sında İcmâ' Anlayışlarının Karşılaştırılması. *Hikmet Yurdu*, VIII(15), 33-50.
- Duveyhî, A. b. S. b. S. ed-. (1995). *Ârâu'l-Mu'tezileti'l-usûliyye dirâseten ve tahkîken* (1. bs, C. 1-2). Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.
- Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, M. b. A. (1983). *El-Mu'temed fî usûli'l-fikh* (1. bs, C. 1-2). Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, M. b. A. (1990). *Şerhu'l-umed* (1. bs, C. 1-2). Kahire: Dârü'l-Matbaati's-Selefiye.
- Eraslan, A. (2019a). *Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi* (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Eraslan, A. (2019b). Kâdî Abdülcebbar'da Mütevâtir Teorisi. *Kader*, 17(2), 437-473.
- Esen, H. (2010). Serahsî'nin Nesih Anlayışı. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (32), 9-40.
- Gül, T. (2018). *Pezdevî ve Semerkandî Örneğinde Hanefî Fıkıh Usûlünde İcmâ* (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- İbn Emîr Hâc, E. A. Ş. M. b. M. (1983). *Et-Takrîr ve't-tahbîr* (2. bs, C. 1-3). Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Kudâme, E. M. M. A. b. A. b. M. el-Cemmâilî el-Makdisî. (2002). *Ravzatü'n-nâzir ve cennetu'l-menâzir fî usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-imâm Ahmed b. Hanbel* (2. bs, C. 1-2). Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.

- İbn Kutluboğa, E.-A. Z. (Şerefüddîn) K. b. K. b. A. es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî. (2003). *Hulâsatu'l-efkâr şerhu Muhtasari'l-Menâr* (1. bs). Beyrut: Daru İbn Hazm.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. M. el-Kazvînî. (2009). *Sünenü İbn Mâce* (1. bs, C. 1-5). Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Nüceym, Z. b. İ., b. Muhammed. (2001). *Fethu'l-Gaffâr fî şerhi'l-Menâr* (1. bs). Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâdî Abdülcebbâr, E.-H. A. b. A. b. A. b. A. b. el-H. b. A. el-Hemedânî. (1996). *Şerhu'l-usûli'l-hamse* (3. bs). Kahire: el-Mektebetü'l-Vehbe.
- Kâdî Abdülcebbâr, E.-H. A. b. A. b. A. b. A. b. el-H. b. A. el-Hemedânî. (2010). *El-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (C. 1-20). Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâdî Abdülcebbâr, E.-H. A. b. A. b. A. b. A. b. el-H. b. A. el-Hemedânî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî, & el-Ceşmî, E.-H. (1974). *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile* (1. bs). Tunus: ed-Dârü't-Tûnisî.
- Kaya, E. S. (2001). *Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*. Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı.
- Macit, Y. (2000). *Mu'tezilenin Fıkıh Usulü Anlayışı* (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Pezdevî, E.-H. E.-U. F.-İ. A. b. M. b. el-H. b. A. el-. (t.y.). *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne.
- Serahsî, E. B. Ş. M. b. E. S. A. es-. (t.y.). *El-Usûl* (C. 1-2). Beyrut: Dârü'l-Marife.
- Sıgnâkî, H. H. b. A. b. H. el-Buhârî. (2001). *El-Kâfî şerhu'l-Pezdevî* (1. bs, C. 1-5). Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.
- Şîrâzî, E. İ. C. İ. b. A. b. Y. eş-. (2003). *El-Lüma' fî usûli'l-fikh* (2. bs). Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Taş, A. (2016). *Serahsî'nin İcmâ Anlayışı* (1. bs). Diyarbakır: A Grafik Yayınları.
- Taş, A. (2017). Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî El-Pezdevî'nin İcmâ Anlayışı. *Şarhiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 373-426.

- Teftazânî, S. M. b. Ö. b. A. (t.y.). *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* (C. 1-2). Mısır: Mektebetu Subeyh.
- Temel, A. (2016). Was There a Zaydî usûl al-Figh? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the School's First Complete Usûl Work: al-Natiq bi-l-Haqq's (340-424/951-1033) "al-Mujzi fî Usûl al-Fiqh". *İnsan ve Toplum Dergisi*, VI(1), 71-83.
- Temel, A. (2019). Zeydî Usul-i Fikhî Diye Bir Şey var mı? Ekolün Tamanlanmış İlk Usul Kitabı Olan Nâtık bi'l-Hakk'ın (340-424/951-1033) el-Muczî fî Usûli'l-Fık Adlı Eseri Üzerineden Zeydi Usul Düşüncesinin Mahiyetine Dair Bir İnceleme (S. Ataş, Çev.). *Kilitbahir Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15), 369-387.
- Temel, A. (2020). Fıkıh Usulünün Bağımsız Te'lif Asrında İcmâ' Tartışmaları: Hicri Üçüncü Asırda İcmâ' Delilinin Gelişimi. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII(1), 802-826.
- Yerlikaya, Ü. (2011). Fıkıh Usûlünde Neshin İmkânı Sorununun Husn-Kubh Problemleriyle İlişkilendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(27), 87-107.
- Yetkin, H. (2018). *Hanefî Usulünün Kurucularından Debusi ve Usul Anlayışı* (1. bs). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Yılmaz, Ö. (2019). The Economy of Certainty: An Introduction to the Typology of Islamic Legal Theory. Aron Zysow. Lockwood Press: Atlanta, 2013. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5(2), 1427-1431.
- Yurdagür, M. (2001). "Kâdî Abdülcebâr". Geliş tarihi 10 Aralık 2020, gönderen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi website: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi-abdulcebbar#1>
- Zysow, A. (2013). *The Economy of Certainty: An Introduction to the Typology of Islamic Legal Theory* (1. bs). Atlanta: Lockwood Press.